

ПРО ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ У ПОБУДОВІ ІСТОРИЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ

С. В. Смирнов

Стаття присвячена висвітленню ролі та значення археологічної періодизації у створенні складних історичних реконструкцій.

Протягом останніх десятиріч розвиток археологічних знань ознаменувався зменшенням ролі описових аспектів і зростанням питомої ваги історико-реконструктивних побудов. Зміни стали можливими не стільки завдяки накопиченню нових археологічних джерел, скільки завдяки збагаченню методичного арсеналу археології. У результаті цього склались передумови для підготовки силами археологів синтетичних історичних праць, побудованих на основі залучення всієї сукупності археологічних та інших джерел з найдавніших етапів людської історії.

Проте було б помилковим вважати, що зазначені зрушення відбувались без гострих суперечок та дискусій щодо їх об'єктивної необхідності. Далися взнаки не тільки різні погляди на пізнавальні можливості археології, але й певна непослідовність тих, хто відстоює необхідність створення в археології історичних реконструкцій високого теоретичного рівня. Перш за все це стосується питання про роль та значення археологічної періодизації. Як правило, археологічна періодизація використовується археологами як єдина основа розкриття загальних напрямків історичного поступу людства, тобто сьогодні, як і десятиріччя тому, археологічна періодизація без будь-яких застережень розглядається ними як надійна шкала для відтворення поступального розвитку первісного та ранньокласового суспільств у їх найголовніших рисах.

Археологи, відтворюючи історичний процес, так звикли до цього, що питання щодо доцільності використання інших періодизаційних систем навіть не ставиться. Як загальна існує думка, що від того, яку періодизацію використовувати — археологічну чи історичну — мало що залежить. Головне, підкреслюють захисники цієї точки зору, бути неупередженим та об'єктивним при оцінці джерел. Якби це було так, то в науці не існували б різні періодизації, а була б одна єдина на всі випадки досліджень. І якщо існують різні періодизаційні системи, то це означає, що потреба в них існує об'єктивно. І не випадково, що питання періодизації не сходить зі сторінок наукових праць з проблем методології історичного пізнання.

Щоб уникнути поверховості, слід добре розібратись у тому, що таке періодизація, у чому її специфіка та які завдання вона має виконувати.

Говорячи про місце періодизації в системі наукового знання, її роль та функції, треба мати на увазі кілька важливих моментів. Перш за все, періодизація — є реалізація генералізуючого підходу до вивчення історичного минулого людства, суть якого в розумінні того, що людство розвивається не сумбурно, а за певними історичними законами. Періодизація найбільш повно віддзеркалює рівень

розвитку знань, бо відіграє як онтологічну (пояснювальну), так і гносеологічну (методологічну) функції.

Пояснювальна функція періодизації полягає в тому, що вона розчленовує процес на якісно різні, відмінні один від одного етапи у відповідності з законом мірностями історичного розвитку природи та суспільства, тобто вона дає генетичне розчленування об'єкта дослідження. «Періодизація — сутнісне визначення основного змісту етапів становлення та розвитку історичних процесів, характерних для даного народу, країни, регіону або людства в цілому»¹. Для того, щоб періодизація відбивала основоположні зміни історичного розвитку, її об'єктом мають бути обрані не випадкові або другорядні, а найсуттєвіші феномени історичної дійсності. Коли йдеться про побудову періодизацій, особливо багатоступінчастих періодизаційних систем, необхідно забезпечити на всіх періодизаційних рівнях одноаспектність та рівність її основ. Порушення одноаспектності веде до термінологічної неузгодженості та плутанини, а порушення рівності основ періодизації — до суперечності в самій її структурі, в результаті чого вона втрачає здатність служити надійним інструментом побудови знання².

Оскільки пояснювальне значення періодизації полягає у тому, що вона розкриває послідовний поетапний розвиток об'єктів, що вивчаються на основі якісних змін їх фундаментальних характеристик, вона будує знання на принципах об'єктивності. Періодизація — це подана в історичному знанні квінтесенція розвитку.

Пізнавальна функція періодизації пояснюється тим, що вона, увібравши найголовніші досягнення попереднього етапу розвитку знань, своїми принципами та критеріями задає напрямки нового пошуку, окреслює пріоритети досліджень. «Періодизація історичного процесу допомагає його осмисленню, полегшує виявлення його внутрішніх закономірностей і, таким чином, дає можливість наукового узагальнення»³. Використання періодизацій у науковій діяльності створює фундамент будь-якого наукового пошуку, вводить його в загальний контекст науки, забезпечує єдність з попередніми науковими надбаннями.

Слід розрізняти періодизацію і хронологію⁴. В археології часто хронологічні етапи розглядаються як окремі періодизаційні сходинки процесів, що вивчаються, а це невірно, бо хронологічні етапи часто виділяються не на підставі доведених якісних зрушень у розвитку відтворюваної історичної дійсності, а формально — для зручності хронологічного впорядкування археологічних комплексів. Найчастіше окремі археологічні періоди довільно розподіляються на два (ранній та пізній) або на три (ранній, середній та пізній) етапи без урахування сутнісних змін. Хронологічні етапи набувають статусу етапів періодизації лише у тому разі, коли вони відбивають якісні зміни у протіканні відповідних процесів.

Не зупиняючись детально на питаннях походження археологічної періодизації, відзначимо головне: першим імпульсом до її появи була необхідність систематизації археологічних пам'яток. Після кількох невдалих спроб К. Томсен узяв за основу систематизації матеріально-речовий критерій. Спроба виявилась вдалою, оскільки відбивала об'єктивний процес різночасового введення в матеріальне виробництво різних природних матеріалів з різними фізико-хімічними, тобто технологічними властивостями. Іншими словами, вона відбивала, відповідно до обраного критерію, етапи розвитку виробництва. Створена у такий спосіб система (кам'яний — бронзовий — залізний віки) будувалась на результатах емпіричних, перш за все запозичених з геології, стратиграфічних спостережень на пам'ятках Скандинавії. Згодом вона здобула блискуче підтвердження на інших територіях. Таким чином, ця регіональна археологічна систематизація набула рис загальної археологічної періодизації і стала відповідним пунктом розвитку археології як науки, бо означала оволодіння нею власним специфічним методом оцінки джерел⁵.

На початковому етапі розвитку наукових археологічних знань пояснювальна функція системи трьох віків зводилась до визначення елементарних функцій археологічних речей на основі зіставлення їх формальних ознак з формальними ознаками етнографічних речей. Це означало появу так званого порівняльного методу, котрий лежить в основі археологічного пізнання, адже без визначення

функції матеріальних знахідок археологічна наука існувати не може. Про це хотілося б нагадати перш за все тим, хто сьогодні намагається відсторонитись від етнографії і доводить, що археологія без участі суміжників може вирішувати складні пізнавальні завдання. Історичні реконструкції цього часу не виходили за межі визначення занять людей, котрі залишили ці речі. Методологічна функція зводилася до визначення часової послідовності пам'яток у широких хронологічних межах.

Намагання деталізувати систему трьох віків призвело до привнесення в неї на нижчих її рівнях нових критеріїв, відмінних від матеріально-речових. Найбільш повно це позначилось на періодизації палеоліту. Її автор Г. Мортільє виділив кілька внутрішніх археологічних епох за технологічними критеріями та формою знарядь. Намагання використати археологічні джерела для власне історичних реконструкцій пізніше призвело до спроб навантажити археологічну періодизацію сутнісними історичними оцінками. Так, наприклад, Г. Мортільє у свій час відзначав безпосередній зв'язок різних технологічних прийомів обробки каменю, що лежали в основі виділення епох палеоліту, з певними загальними досягненнями в культурному поступі людства. Згодом все це призвело до того, що система трьох віків набула ознак загальної історико-культурної періодизації.

Внутрішнє членування кам'яного, бронзового та залізного віків здійснювалось дослідниками з використанням різних критеріїв, причому було немало зроблено для того, щоб ввести у визначення археологічних епох соціально-економічні критерії. У результаті ступінчаста археологічна періодизація набула вигляду сукупності віків, періодів та епох, неоднозначних за критеріями та змістом. Археологічна періодизація у тому вигляді, як вона склалась на сьогоднішній день, має такі вади, котрі неприпустимі для науково обгрунтованих періодизаційних систем. Це, як справедливо відзначив М. В. Анікович, — відсутність єдиного принципу виділення окремих епох та порушення правила поділу понять, в яких вона реалізована⁶. Спроби позбавитись цих вад навели вченого на думку про необхідність її корінної модернізації. Він пропонує виділити чотири археологічні ери — олдовайську, ашельську, мустьєрську та нову. Нова ера має складатись з п'яти послідовних археологічних епох: епоха кістки (пізній палеоліт та мезоліт за існуючою періодизацією); епоха кераміки (неоліт за існуючою періодизацією); епоха бронзи; епоха заліза; епоха синтетичних матеріалів, тобто історичне сьогодення. Запропонована система послідовна і логічно впорядкована. Але, як і система трьох віків, вона відбиває лише один аспект розвитку людства — введення в дію у виробничих цілях нових матеріалів. Зрозуміло, що цього недостатньо для всебічної оцінки історичного поступу людства. Ось чому запропонована періодизація не може слугувати надійним інструментом вивчення соціально-економічних процесів минулого. У створенні соціально-економічних реконструкцій та підготовці узагальнюючих історичних праць вона може відігравати лише допоміжну роль.

Історична періодизація, на відміну від археологічної, побудована на використанні не матеріально-речового критерію, а критеріїв, котрі відбивають фундаментальні ознаки соціального розвитку. Тобто вона ставить у центр уваги основні соціальні закономірності і тому найбільш адекватно відбиває історичний розвиток людства. Зі сказаного стає зрозуміло, що спирання лише на археологічну періодизацію та відмова від використання історичної веде до односторонньої, отже спрощеної оцінки історичного процесу: основні закономірності залишаються в тіні, а на перше місце в загальних історичних реконструкціях висуваються ознаки другорядного порядку. Як наслідок теоретичне бачення процесу у всій його складності та багатозначності підміняється поверховими висновками емпіричного характеру.

Найбільш рельєфно усе це позначається на вивченні антропогенезу. Але, щоб довести це на конкретних прикладах, слід, перш за все, дати сутнісну характеристику цього специфічного і тому надзвичайно складного періоду людської історії.

У загальній періодизації форм розвитку антропогенез виокремлено в самостійний період становлення біологічних та соціальних характеристик людини, отже людської діяльності і всього соціального комплексу. Антропогенез за своїм історичним змістом не може відноситись до первісної соціально-економічної

формації, як це часто стверджується у палеолітознавстві, оскільки вона є його прямим і безпосереднім генетичним результатом. Сучасна наука оцінює антропогенез як специфічний період розвитку дуже високого статусу. «Антропогенез,— пише Є. Д. Гражданников,— є повноправним членом ряду «біологічна еволюція — антропогенез — соціальна (формаційна) історія»⁷. «В моделюванні процесів історії необхідно в історії природи та суспільства,— уточнюють вище сказане Є. Д. Гражданников та Ю. П. Холушкін,— виділити чотири основних періоди: космогенез, біологічна еволюція, антропогенез та формаційна історія»⁸.

Хоча археологія докладася чимало зусиль для розробки проблем антропогенезу, теорія антропогенезу не є знанням суто археологічним. Вона має міждисциплінарний характер і тому мусить вирішуватись спільними зусиллями багатьох природничих та суспільних наук. Питання антропогенезу археологія не може вирішувати, спираючись лише на свої матеріали та власні методи їх опрацювання. Кожен археолог, вступаючи у сферу антропогенетичних досліджень, мусить добре усвідомлювати специфічне положення теорії антропогенезу в системі наук та специфічність підходів до вивчення цієї проблематики. Він зобов'язаний добре розуміти міждисциплінарність наукового пошуку і викликану цим необхідність його відповідного методологічного забезпечення. Для археолога це становить складне завдання, адже йому необхідно в такому випадку вийти за межі традиційних для археології палеоліту оцінки джерел, засвоїти відповідні концепції суміжних наукових дисциплін, а також філософські засади теорії антропогенезу, бо лише вони дозволяють забезпечити необхідні стики з іншими науками і вийти на рівень синтетичних узагальнень.

При використанні наведених вище загальних періодизаційних засад основна увага спрямовується на відтворення закономірностей цілісного процесу генезису людини та факторів її соціальної життєдіяльності. Коли ж за основу вивчення антропогенезу береться одна лише археологічна періодизація, проблема антропогенезу втрачає своє фундаментальне наукове значення, вона розглядається як одна з багатьох внутрішніх проблем археології кам'яного віку. За таких обставин відтворення генезису суспільної людини підміняється описом археологічних матеріалів або, у кращому разі, їх первинною емпіричною оцінкою. Результат такої трансформації — низька якість реконструкцій, в яких генезис соціальності або спотворюється, або взагалі відсутній.

За прикладами ходити далеко не треба. У першому томі тритомного видання «Давня історія України», котрий вийшов друком у 1997 р., походження людства як фундаментальна проблема історичної науки навіть не окреслена. Перший розділ книги його автор В. М. Гладилін назвав «Найдавніше населення на території України». У вступній частині до розділу він пише про палеоліт: «Саме тоді відбувся процес виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці з каменю, дерева та кістки, виникли найдавніші трудові навички. За часів палеоліту сформувались основи суспільної організації людей, зародились ідеологічні уявлення, мистецтво»⁹. Здавалося б, що після таких заяв основна увага буде приділена походженню праці, свідомості, мови — саме тим суспільним феноменам, котрі якісно виділяють суспільну людину з-поміж інших живих істот. Але відтворення генезису суспільних факторів у розділі нема, як і нема констатації того, що проблема антропогенезу має міждисциплінарний характер і повинна вирішуватись не лише археологією, але й іншими науковими дисциплінами. Щоб переконатись у цьому, досить хоча б звернутись до внутрішньої рубрикації розділу про ранній палеоліт. Назва цих рубрик повною мірою відбиває нічим не доведений зміст розділу: у ранньому палеоліті вже існувало хоч і примітивне, але вже сформоване людське суспільство і притаманні йому соціальні феномени. Ось назви цих рубрик: «Природне середовище людини», «Час та шляхи заселення первісною людиною території України», «Господарство, побут», «Культурно-історичні процеси у ранньому палеоліті», «Суспільний устрій», «Духовна культура», «Антропологічна характеристика населення епохи палеоліту». Як бачимо, у розділі походження людини, суспільства, форм соціальної життєдіяльності фактично виведено за межі людської історії. перехідний період між мавпою та людиною перетворено у фікцію.

У розділі, за винятком одного посилання на Ю. І. Семенова, зовсім не вико-

ристано спеціальні праці з теоретичних проблем антропогенезу, яких фахівцями різних наук написано чимало і без яких дати об'єктивну історичну характеристику раннього палеоліту неможливо.

Для оцінки внутрішніх відносин у ранньопалеолітичних хабілісів, пітекантропів та неандертальців В. М. Гладилін не використовує традиційний термін «первісне стадо», а застосовує новий термін «праобщина». Але не знає або свідомо замовчує, що етнографи, вводячи цей термін, навіть не намагалися переоцінити історичний зміст раннього палеоліту як часу становлення людини та суспільства. Перший термін фіксує наявність у період антропогенезу залишків стадних відносин, а другий — зачатки суспільних стосунків, тобто перший термін зупиняє увагу на залишках старого біологічного, а другий — на генетичних витоках нового соціального в цей перехідний період.

Відомо, що община — це основна соціально-економічна і господарська ланка первісного суспільства. І якщо йдеться про праобщину, то мається на увазі незавершеність процесу формування соціально-економічних і господарських основ суспільства. Отже, термін «праобщина» відбиває перехідний характер життєдіяльності у ранньому палеоліті та вказує на те, що це час становлення людини як носія соціально-економічних і господарських відносин. Говорити, що введення нового терміна «праобщина» кардинально змінює наші уявлення про історичний зміст раннього палеоліту, значить грішити проти істини.

Всього цього не сталося би, якби перший том відповідно до вимог історичної періодизації відкривався розділом про антропогенез — точніше про те, як цей процес протікав на території України. За таких умов було б практично неможливо знехтувати методологічними засадами теорії антропогенезу, відмовитись від походження праці, свідомості та колективності, котрі складають цілісний спосіб соціального буття людини, і звести складний та багатогранний процес антропогенезу до становлення одних лише біологічних особливостей людини.

Якщо ми констатуємо міждисциплінарний характер теорії антропогенезу, то мусимо сказати, що таке міждисциплінарні дослідження взагалі. Найголовніше є те, що вони мають зовсім іншу структуру, відмінну від структури мононаукових досліджень. «Це ті дослідження, в яких сама проблема може бути правильно зрозуміла і сформульована в результаті спільних зусиль представників різних дисциплін. Ядро такої проблеми не піддається членуванню на «дисциплінарні» частини, і підходи до нього не можуть бути сформульовані в рамках пізнавальної структури жодної з дисциплін, котрі беруть участь»¹⁰. До цього додамо, що оцінка міждисциплінарних досліджень має здійснюватись з відповідного міждисциплінарного рівня. З мононаукової точки зору результати міждисциплінарних досліджень завжди будуть видаватись необ'єктивними, тобто такими, що суперечать фактам. І зрозуміло чому. Адже «факт залишається фактом лиш настільки, наскільки він пояснюється дією відповідного наукового закону. Звідси випливає, що один і той же факт може по-різному інтерпретуватись у різних науках»¹¹. Навіть просте описання факту неможливе без його теоретичного контексту. Ось чому вважається, що науковий факт є елементом теорії¹². Археологічні та інші наукові факти з теорії антропогенезу мусять оцінюватись з міждисциплінарної точки зору, яка не узгоджується з їх суто археологічною оцінкою, оскільки остання є недостатньою для теоретичного знання міждисциплінарного рівня.

З огляду на сказане видаються більш ніж наївними твердження багатьох палеолітиків про те, що археологія палеоліту має законне право на власне бачення антропогенезу та підходи до вирішення цієї проблеми, оскільки вона володіє своїми власними джерелами з цієї проблеми. Розділ В. М. Гладиліна якраз і є реалізацією такого неправомірного, але поширеного в археологічному середовищі підходу.

Ще на початку 30-х рр. В. І. Равдонікас писав, що археологічна періодизація не може слугувати надійним інструментом відтворення закономірностей суспільного розвитку, бо межі між окремими археологічними епохами не відбивають найголовніших загальноісторичних зрушень. Говорячи про пізнавальні можливості археологічної періодизації, дослідник підкреслював, що «уявлення про розвиток суспільства вона не дає і тим самим не дає повного і глибокого

розуміння самих явищ матеріальної культури, оскільки поза зв'язком з суспільним життям ці явища приречені на формальне вивчення і не можуть бути розкриті у всій їх значимості»¹³.

В. І. Равдонікас мав рацію, бо археологічна періодизація будується не за соціально-економічними критеріями, і тому при її використанні соціально-економічні фактори залишаються поза увагою. Скажімо межа між раннім та пізнім палеолітом за основним історичним значенням ні в яке порівняння не йде з іншими межами, що відділяють одну археологічну епоху від іншої, оскільки вона означає закінчення антропогенезу і початок формаційної історії людства. Але в археологічній періодизації цей надзвичайно важливий історичний рубіж у всій його історичній значимості не фіксується і розглядається як внутрішня грань у межах раннього кам'яного віку. При цьому основні соціально-економічні відмінності між раннім та пізнім палеолітом опиняються поза увагою або у крайньому разі відсуваються на задній план. Так, наприклад, при оцінці кам'яних виробів ранньопалеолітичної доби археологами абсолютно не враховується той факт, що ці вироби виготовлялись істотами, які, на відміну від людей усіх інших археологічних епох, ще остаточно не звільнилися від дії природного добору. Ці системні ознаки речей не закріплені в морфології виробів, але вони надзвичайно багато важать, бо дозволяють говорити, що в цей час продовжували діяти біологічні механізми природної адаптації, і що соціальні механізми ще не набули остаточно сформованого вигляду. Все це означає, що у пристосуванні до природи істот раннього палеоліту ми маємо своєрідне поєднання відживаючого біологічного та народжуваного соціального і що з цієї причини ранньопалеолітичну добу не можна залучати до формаційної історії людства. Але при формально-типологічному порівнянні інвентаря раннього та пізнього палеоліту наведені характеристики не враховуються, і складається враження, що різниця між раннім та пізнім палеолітом не така вже й значна. На жаль, археологами також не враховується і той факт, що в будові головного мозку ранньопалеолітичних істот ще не було остаточно сформованих ділянок, котрі регулюють свідому поведінку і членороздільну мову. Без урахування цієї системної ознаки оцінка ранньопалеолітичних матеріалів, а відтак і всієї ранньопалеолітичної доби, не може бути правильною.

Коротко зупинимось ще на одному прикладі. У всіх книгах з первісної історії України розвиток так званих неолітичних суспільств розглядається у межах однієї епохи — неоліту. Якщо ж виходити з соціально-економічних критеріїв, то стане зрозуміло, що так зване неолітичне населення території України не є однорідним. На відміну від носіїв південних археологічних культур епохи неоліту (наприклад, буго-дністровської), які вже стали на шлях відтворюючого господарства, носії північних культур (наприклад, ямково-гребінцевої) дотримувались привласнюючих форм господарства, тобто старих господарських традицій, котрі мають свої витoki ще в палеоліті. Ця відмінність має величезне соціально-економічне значення, але при характеристиці населення не вона висувається на перший план, а археологічний показник — наявність кераміки, що є ознакою незрівнянно меншого історичного значення. Якби в основі дослідження лежала не археологічна періодизація, а історична, кожне з цих неолітичних племен розглядалося б не разом — у межах однієї епохи, а кожне на своєму щаблі періодизації відповідно до рівня соціально-економічного розвитку. Відтак північні неолітичні племена були б віднесені до епохи ранньородової общини, а південні — до пізньородової общини, і згальна картина історичного розвитку первісного суспільства на території України вимальовувалася б чіткіше та об'єктивніше.

Сьогодні стосовно проблем періодизації первісного суспільства існують різні думки. Так, наприклад, багатьма дослідниками палеоліту взагалі відкидається необхідність створення загальних періодизаційних систем первісності та наголошується на необхідності створення локальних та регіональних систем. Найбільш повно це проявилось під час дискусії, проведеної 1987 р. в колишньому Ленінграді. Зустріч була присвячена виходу в світ написаних етнографами перших двох томів тритомника «История первобытного общества»¹⁴. На нараді чомусь зовсім не враховувалась та незаперечна істина, що локальні чи регіональні схеми наповнюються змістом лише тоді, коли вони певним чином

сліввідносяться з загальною схемою, яка має відбивати основні закономірності розвитку. Без цього створення локальних та регіональних схем втрачає всякий сенс, бо воно просто неможливе¹⁵. Учасники дискусії чомусь забули, що археологічна періодизація, якою ми, попри всі її недоліки, щоденно користуємось (кам'яний, бронзовий, залізний віки), має також загальний, тобто універсальний характер. Що станеться з археологією, якщо ми, дослуховуючись рекомендацій згадуваної наради, припинимо нею користуватись у повсякденній роботі?!

Заради справедливості слід підкреслити, що останнім часом багато з тих, хто раніше активно виступав проти зусиль по створенню загальних схем розвитку, значно змінили свою позицію. «Все більше поширюється і одержує вплив думка про те,— пише М. В. Анікович,— що складний і багатогранний хід історичного процесу мусить висвітлюватись рядом періодизацій, у тому числі загальноісторичних, побудованих на різних критеріях, що шукати серед цих періодизацій «універсальну», «кращу» — заняття безглузде: вони не конкурують, а взаємодоповнюють одна іншу»¹⁶. З огляду на цитовані висловлювання М. В. Аніковича стає абсолютно незрозумілою його різка критика на адресу А. І. Першица¹⁷, який доводить, що пізній палеоліт належить до епохи ранньопервісної (ранньородової) общини, а неоліт — до пізньопервісної (пізньородової) общини. У А. І. Першица зовсім не було наміру пропонувати «універсальну», «кращу», за словами його критика, періодизацію. Він також не намагався надбудувати археологічну періодизацію соціальними характеристиками, а подав кореляцію історичної періодизації первісного суспільства з археологічною періодизацією — і тільки. Можливо, М. В. Аніковичу не подобається те, що як критерій історичної періодизації первісності використовується типологія общини. Але з вибором критерію все правильно, адже саме община є основною і найголовнішою соціально-економічною ланкою первісного суспільства, бо саме вона забезпечує його виробничий і суспільний саморозвиток. Отже, періодизацію первісності за типологією общини ні в якому разі не можна вважати умоглядною, як це намагався довести М. В. Анікович. Вона враховує фундаментальні соціально-економічні зміни — перехід до відтворюючого господарства — і будується на масовому етнографічному матеріалі. А. І. Першиц ніколи не захищав ідею створення універсальної періодизації на всі випадки історичних досліджень. Він створював історичну періодизацію відповідно до специфіки етнографічного знання і не намагався підмінити нею інші періодизації. Археологічну періодизацію А. І. Першиц оцінював як спеціальну, котра для первісної історії має допоміжне значення. І це логічно, адже сам М. В. Анікович стверджує, що археологічна періодизація емпірична за змістом, має внутрішні логічні суперечності, бо в ній відсутній єдиний критерій виділення археологічних епох¹⁸.

Взагалі позиції М. В. Аніковича стосовно проблем періодизації мало зрозумілі. Так, він пише: «Як такий, що втратив свій вплив в археології палеоліту, «соціологічний» підхід до проблеми періодизації найдавніших етапів первісного суспільства до цих пір зберігається в нашій науці в середовищі етнографів та філософів»¹⁹. По-перше, це не так. Соціологічний підхід до періодизації первісного суспільства наша археологія не втрачала, просто археологи зрозуміли, що власне археологічну періодизацію не слід навантажувати не властивими їй соціальними критеріями. Ми відмовились від вульгаризації соціологічного підходу до вивчення первісності, а не від соціальної оцінки найдавніших епох. Археологія, приміром, як і завжди, активно вивчає проблему антропогенезу, а антропогенез, як відомо,— це становлення нової соціальної якості і суспільної людини як її носія.

Якщо, за словами М. В. Аніковича, запропонована етнографами історична періодизація первісності умоглядна і не відповідає завданням науки, а археологічна — емпірична, суперечлива, будується на різних критеріях і не відбиває соціальні етапи розвитку, то це означає, що історична наука взагалі не має інструмента відтворення основних закономірностей розвитку первісного суспільства.

По-друге, якщо б насправді в археології соціальний підхід до проблеми періодизації первісного суспільства був втрачений, то це б означало, що археологія відмовилась від соціологічної оцінки своїх джерел і тому втратила право на статус історичної дисципліни. Справа полягає ось у чому.

Археологія, як і раніше, налаштована на відтворення історичного минулого в усіх його проявах. Суперечки ж точаться навколо того, чи маємо ми для цього повноцінне методичне забезпечення, чи можемо ми, не виходячи за межі формально-типологічної оцінки джерел, власними зусиллями створювати соціологічні реконструкції, чи для цього потрібна взаємодія з іншими дисциплінами, і якщо така взаємодія потрібна — то на яких принципах вона має здійснюватись.

М. В. Анікович переконаний, що сучасні методи опрацювання археологічних джерел не дають можливості палеолітикам відтворювати соціально-економічні характеристики найдавніших суспільств, хоча в принципі ці завдання археологія палеоліту вирішувати може²⁰. Але що це за принципи, чому вони не використовуються, що слід зробити, щоб оволодіти ними і вивести археологію палеоліту на якісно новий щабель — про це у М. В. Аніковича не йдеться, хоча саме вони для вирішення питання про пізнавальні можливості археології мають основоположне значення. Наведені вище заяви М. В. Аніковича щодо неспроможності первісної археології відтворювати історичний процес викликають подив ще й тому, що ніхто інший як сам дослідник усупереч собі запевняє нас, що первісна археологія володіє великими потенційними можливостями у відтворенні найдавнішого минулого людства. Доводячи, що вихід у світ перших двох томів «Истории первобытного общества» лише фіксує кризовий стан історії первісного суспільства, він переконує нас, «що створювати цю дисципліну мусять у першу чергу люди, котрі володіють безпосередніми джерелами конкретно-історичного минулого, тобто археологи»²¹. Але крім гіпертрофованої критики на адресу етнографів поки що з боку опонентів нічого конкретного немає. І сподіватись на певні кроки у цьому напрямку дуже важко, оскільки в питаннях налагодження роботи згадана дискусія констатує, що «тут першочергову увагу слід звернути не на загальнотеоретичний, а на джерелознавчий аспект»²².

Якщо під археологічною методикою розуміти лише прийоми і методи формально-типологічної оцінки археологічного матеріалу, його опис та створення простих предметних реконструкцій, то дійсно археологія невзможна на цій вузькій основі створювати об'єктивні історичні реконструкції. Якщо ж археологію розглядати не ізольовано, а враховуючи її тісну взаємодію з іншими науками, то вона, використовуючи свої специфічні джерела, може здійснювати повноцінні історичні реконструкції. Але при цьому важливо правильно віднайти місце археології в процесі інтеграції та диференціації наук, про що ми мали можливість писати раніше²³.

Ні в кого не виникає сумнівів щодо приналежності археології до історичної науки в широкому її розумінні. Метою історичного пізнання є «пізнання соціально значимих об'єктивних феноменів і процесів минулого»²⁴. Об'єктом історичного пізнання є писемні і речові, тобто археологічні джерела. Знання, одержані в результаті включення їх у систему дослідницьких процедур, можуть бути розчленовані на два класи: знання про документи, котрі є компетенцією джерелознавства, та знання про історичну дійсність. Отже, об'єктами історичного, у тому числі археологічного пізнання є джерела, а об'єктом історичного знання або об'єктом науки є історична дійсність²⁵.

Соціальна значимість різних об'єктивних феноменів і процесів минулого є різною. Археологічна періодизація враховує не основні, визначальні соціальні феномени, а другорядні — такі як матеріал, з якого виготовлялись предмети виробництва та побуту, форма речей, способи їх виготовлення та використання. Ці археологічні критерії лише з одного боку, частково, неповно та опосередковано віддзеркалюють соціально-економічний розвиток. До того ж, говорячи про пізнавальні можливості археологічної періодизації, доцільно говорити не про археологію взагалі, а про археологію на сучасному етапі її розвитку.

У системній класифікації наук археологія постає як наука, котра досліджує первісно-общинну, рабовласницьку та ранньокласову добу на основі матеріальних джерел. Разом з писемною історією вона утворює діаду історичної науки. Пізнавальна роль археології зменшується із зростанням ролі писемних джерел. Йдеться про те, що предметні межі археології та писемної історії хронологічно перекривають одна одну.

Відомі в археологічному середовищі суперечки між Л. С. Клейном та В. Ф. Генінгом щодо того, чи відноситься археологія до джерелознавства, чи є

вона історико-реконструктивною наукою, не мають значного сенсу, оскільки вони будувались на уявленнях про внутрішню однорідність археології і фактично не враховували того, що вона у своїх пошуках історичних реконструкцій стикається з іншими науковими дисциплінами²⁶. До того ж, дискусія велась не в академічному ключі і фактично перетворилась у обопільні ідеологічні звинувачення.

Сучасна археологія являє собою розгалужену систему знань, яка має ознаки як універсалізму, так і спеціалізації. На думку Є. Д. Гражданникова, автора системної класифікації наук, археологічне знання має два різних рівні — фундаментальна археологія та системна археологія²⁷. Розподіл сучасної археології на два рівні абсолютно вірний, але терміни для їх визначення обрано ним невдало, оскільки системність є загальною ознакою будь-якої науки, незалежно від її специфіки. «На відміну від донаукового знання,— пише у цьому зв'язку Г. Гіргінов,— наука є системою знань; системність якісна характеристика науки»²⁸. Особливо це стосується теоретичного рівня організації знань, тобто фундаментальної науки. Але, щоб не додавати термінологічної плутанини, тут ми будемо використовувати запропоновані терміни, добре розуміючи їх умовність.

Приналежність археолога до «фундаментальної» або «системної» археології визначається об'єктом дослідження. «Системна» археологія — це за своєю суттю традиційна археологія, вона визначається широким підходом до тематики та емпіричними засобами опрацювання джерел. Дослідження у межах «системної» археології спрямоване на реконструкцію різних сфер діяльності, і воно реалізується на емпіричному рівні. Це не спеціалізоване дослідження, воно відрізняється комплексністю тематики, звідки, як можна здогадуватись, і пішла назва — «системна» археологія.

На відміну від неї, «фундаментальна» археологія характеризується вузькою спеціалізацією. До неї належать побудовані на використанні археологічних матеріалів вузькотематичні дослідження, спрямовані на побудову складних історичних, у тому числі теоретичних, реконструкцій. «Фундаментальна» археологія — це нова галузь у археологічному знанні. Вона вимагає від археолога засвоєння специфічних знань у тій пізнавальній області, якої археологічне дослідження безпосередньо стосується, а також значно складніших методичних прийомів дослідження, викликаних необхідними у цьому разі методичними запозиченнями з відповідних спеціальних наук. Такими, наприклад, є теоретичні дослідження проблем антропогенезу в археології, проблем походження відтворюючих форм господарства, проблем індоєвропейської спільності, проблем походження ранньокласових суспільств тощо. У «фундаментальній» археології необхідно дотримуватись теоретичних принципів дослідження, тут неприпустима так звана логіка здорового глузду, яка широко використовується в «системній» археології, тобто в археології емпіричного рівня.

Слід ще раз підкреслити, що перехід від «системної» археології до «фундаментальної» є не таким простим, як може здатись на перший погляд, для цього потрібна спеціальна підготовка. Необхідно оволодіти певним рівнем знань відповідної наукової дисципліни, на стику з якою здійснюється дослідження, і розширення на цій основі методичного арсеналу оцінки археологічних джерел. Скажімо, перехід від традиційного палеолітознавства у сферу теоретичних досліджень антропогенезу вимагає освоєння філософсько-методологічних принципів теорії антропогенезу, специфіки міждисциплінарного дослідження та, пов'язаних з теоретичним баченням антропогенезу, методичних прийомів оцінки ранньопалеолітичних матеріалів. Простий перехід без усього цього може призвести і дуже часто призводить до внесення в сферу теоретичних досліджень невластивих їм емпіричних оцінок і, як результат, спотворення теорії.

Теоретичний рівень досліджень, спеціалізація у межах археологічного знання та міждисциплінарність — це, як ми вже зазначали²⁹, ті три основні підвалини, на яких сьогодні базуються вищі досягнення сучасної археології, пов'язані з її участю в розробці фундаментальної проблематики та створенні узагальнюючих історичних праць.

У «системній» археології археологічна періодизація служила і буде слугувати надійною схемою відтворення історичного минулого. Класифікація знахідок, комплексів та пам'яток, предметні реконструкції, найпростіші історичні

реконструкції емпіричного рівня — все це не вимагає залучення власне історичної періодизації. Коли ж постає питання про створення складних історичних реконструкцій теоретичного рівня, чи підготовки великих узагальнюючих історичних праць, побудованих на використанні археологічних та інших джерел, на перший план виходить не археологічна, а історична періодизація. Це не означає, що археологічна періодизація в цих працях зовсім не використовується. Там, де йдеться про опис джерел, їх класифікацію та визначення функціональних особливостей, археологічна періодизація продовжує відігравати свою роль, але вона непридатна для формування узагальнюючих висновків.

Сучасний етап розвитку наукових знань характеризується посиленням інтеграційних та диференційних процесів. З одного боку, все активніше налагоджується міждисциплінарна взаємодія різних наук у вирішенні складних пізнавальних завдань, з іншого — у межах конкретних наук відбувається внутрішнє членування на окремі спеціальні галузі. Це створює неабиякі труднощі, адже кожна окрема наука опиняється у сфері дії протилежних тенденцій — потягу до інтегративних зв'язків з іншими науками та вузької спеціалізації у своїх власних межах. Це спричиняє навіть серед представників однієї і тієї ж галузі масу непорозумінь в оцінці власних наукових фактів і відповідно до цього в загальних висновках, адже одні і ті ж факти оцінюються ними з точки зору різних концептуальних засад. Археологія тут не є винятком, і непорозуміння серед палеолітознавців у питанні вивчення антропогенезу — яскравий тому доказ.

Археологія, відповідно до загальних тенденцій розвитку науки, відчуває значний потяг до об'єднання зусиль з іншими науками у відтворенні процесів минулого, і ця міждисциплінарна взаємодія є основною причиною того, що серед її методичних засобів історична періодизація буде набувати все більшої ваги. Чим активніше археологія буде виходити на рівень складних історичних узагальнень та теоретичних побудов, тим вагомішою буде роль і значення історичної періодизації. Це не означає, що археологічна періодизація втрачає своє значення. У межах тих пізнавальних завдань, які склались на попередньому етапі її розвитку і без яких вона існувати не може як спеціальна історична дисципліна, археологічна періодизація і надалі буде відігравати важливу пізнавальну роль.

Примітки

¹ Жуков Е. М. Очерки методологии истории.— М., 1987.— С. 145.

² Диков Н. Н. Общие принципы диалектической периодизации // ВФ.— 1983.— № 4; Илюшин В. А. Периодизация как метод исторического исследования (методологические проблемы).— Автореф. дис. ... канд. философ. наук.— М., 1974; Добряннов В. С. Методологические проблемы теоретического и исторического познания.— М., 1968.— С. 253; Генинг В. Ф., Левченко В. Н. Археология древностей.— К., 1992.— С. 47, 48.

³ Жуков Е. М. Очерки методологии истории...— С. 44.

⁴ Ніколова А. В. До співвідношення хронології та періодизації // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 4—14.

⁵ Генинг В. Ф. Археология древностей.— К., 1992.— С. 31, 32.

⁶ Аникович М. В. К определению понятия «археологическая эпоха» // СА.— 1992.— № 1.

⁷ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации наук.— Новосибирск, 1997.— С. 23.

⁸ Гражданников Е. Д., Холмошкін Ю. П. Системно-хронологическая модель антропогенеза // Методы реконструкций в археологии.— Новосибирск, 1991.— С. 25.

⁹ Давня історія України.— Київ, 1997.—Т. 1.— С. 17.

¹⁰ Дисциплинарность и взаимодействие наук.— М., 1986.— С. 153.

¹¹ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации...— С. 4.

¹² Гиргинов Г. Наука и творчество.— М., 1979.— С. 161.

¹³ Равдоникас В. И. К вопросу о социологической периодизации палеолита в связи с взглядами Маркса и Энгельса на первобытное общество // Известия ГАИМК.— 1931.— Т. IX.— Вып. 2.— С. 5.

¹⁴ История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза.— М., 1983; История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины.— М., 1986.

¹⁵ Смирнов С. В. Нотатки з приводу однієї наукової дискусії // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 113—119.

¹⁶ Аникович М. В. Основные принципы хронологии верхнего палеолита Европы // АВ.— 1994.— № 3.— С. 149.

¹⁷ Там же.— С. 148.

¹⁸ Там же.— С. 149.

¹⁹ Там же.— С. 148.

²⁰ Там же.

²¹ Аникович М. В. Дискуссия по узловым проблемам первобытной истории в связи с выходом в свет «Истории первобытного общества». Т. 1, 2 // СА.— 1990.— № 3.— С. 314.

²² Там же.— С. 314.

²³ Смирнов С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку археологічних знань // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 3—13.

²⁴ Ракитов А. И. Историческое познание.— М., 1982.— С. 78.

²⁵ Там же.— С. 102.

²⁶ Смирнов С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку...— С. 6—8.

²⁷ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации...— С. 113.

²⁸ Гиргинов Г. Наука и творчество...— С. 160.

²⁹ Смирнов С. В. До питання про сучасні тенденції розвитку...— С. 9.

С. В. Смирнов

О ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЯХ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПЕРИОДИЗАЦИИ В ПОСТРОЕНИИ ИСТОРИЧЕСКИХ РЕКОНСТРУКЦИЙ

Современный уровень развития археологии характеризуется, с одной стороны, возрастанием специализации в рамках археологического знания, с другой — расширением ее участия в теоретических междисциплинарных исследованиях и подготовке обобщающих исторических работ. Это создает объективные предпосылки для широкого использования в археологических исследованиях исторических периодизационных систем. Археологическая периодизация, в основе которой лежат не социально-экономические, а материально-вещественные и технологические критерии, остается надежным познавательным средством в археологическом источниковедении и в традиционных археологических исследованиях эмпирического уровня, связанных с созданием простых конкретно-исторических реконструкций.

В междисциплинарных теоретических исследованиях с участием археологии на первое место как инструмент познания выходит историческая периодизация.

S. V. Smirnov

ON THE COGNITIVE POSSIBILITIES OF ARCHAEOLOGICAL PERIODIZATION IN THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL MODELING

Modern archaeology is characterized by the increasing specialization within the system of archaeological knowledge on the one hand, and widening involvement of archaeology in the

theoretical interdisciplinary investigations and preparation of generalized historical works on the other hand. It generates objective prerequisites for the systems of historical periodization to be widely used in archaeological investigations. Basing on the materials and technological criteria (rather than the socioeconomic ones) archaeological periodization remains a reliable cognitive instrument for studying of archaeological sources and traditional empirical investigations related to the development of particular historical models.

Historical periodization should be put in the forefront as one of the cognitive instruments for the archaeologically based interdisciplinary theoretical investigations.

Одержано 28.12.98

ПРО КУЛЬТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ СПІЛЬНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В МЕЗОЛІТІ: ЇХ ГЕНЕЗИС ТА УЧАСТЬ У НЕОЛІТИЗАЦІЇ РЕГІОНУ

Д. Я. Телегін

У статті обґрунтовується наявність трьох основних ліній культурно-історичного розвитку населення Азово-Чорноморського регіону в мезолітичну епоху: кримсько-білорізької, розалицько-гребениківської та кукрекської. На підставі аналізу матеріалів автор намагається простежити зародження цих спільностей в пізньому палеоліті і їх роль у формуванні культур неоліту.

Як відомо, у практиці обробки археологічних матеріалів з метою виділення серед пам'яток їх типологічних груп, культур, етно-культурних (культурно-етнографічних) спільностей та ін., давно уже визначились два методологічні напрямки. В одному випадку дослідники при аналізі матеріалів оперують статистичними даними про всі, без винятку, знахідки в комплексах, а в другому — враховують лише окремі, найбільш діагностичні, «культуротворчі» артефакти. Досвід показує, що обидва ці методи мають право на їх застосування на практиці.

У свій час, при проведенні культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток України автор користувався методом повної статистичної обробки всіх серій знахідок, виявлених у комплексах регіону¹. А тепер, приступаючи до визначення культурно-етнографічних спільностей на півдні України в мезоліті і наступних напрямків культурно-історичного розвитку в межах трьох суміжних епох — пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту, мабуть, більш прийнятним буде методологічний напрямок пошуку з урахуванням, перш за все, найбільш діагностичних артефактів — геометричних мікролітів, пластинок з виїмками (анкошів), вкладишів кукрекського типу тощо.

З питання культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток України зроблено уже чимало. Можна згадати, наприклад, праці П. П. Єфименка, М. Я. Рудинського, М. В. Воеводського, А. П. Черниша, А. А. Формозова, а також В. Н. Станка, Л. Г. Мацкевого, Л. Л. Залізняка, С. П. Смолянинової, О. О. Яневича та ін.² Вимальовується досить складна структура покультурного районування пам'яток. Перш за все, виділяються дві культурно-географічні зони чи області: північна полісько-степова з мікро-макролітичним інвентарем і південна степова або азово-чорноморська, де в комплексах добре представлені мікролітичний кремій, але великі двобічно оброблені макролітичні знаряддя